

Розділ 1.

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ У ВИМІРАХ КУЛЬТУРИ

УДК 792.54:782.1(477.83)78.03

DOI 10.34064/khnum1-59.01

Драч Ірина Степанівна

доктор мистецтвознавства, професор кафедри історії української та зарубіжної музики Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського;
e-mail: drach.irina2016@gmail.com
ORCID 0000 0003 2089 9570

**ЛЬВІВСЬКІ МУЗИЧНІ ВРАЖЕННЯ
НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИКА АЛАНА БЕННЕТТА**

Мета статті полягає у **введенні до наукового обігу** свідчень, які дозволяють висвітлити події недавнього минулого крізь призму сприйняття їх безпосередніх учасників. Свідчення учасників реальних подій, особливо тих, хто має можливість спостерігати їх ніби «зовні», без особистих упереджень, погляд «стороннього» здатний зафіксувати такі деталі, за якими відкриваються характерні ознаки буття і часу.

Стаття подає коментар до деяких сторінок щоденника А. Беннетта, в яких зафіксовані враження такого «стороннього свідка», відомого англійського письменника, драматурга, актора і журналіста, від перебування у травні 1988 року у місті Львові. Ця поїздка відбулася на запрошення Спільки письменників СРСР. У складі англійської делегації А. Беннетт здійснивав місію «культурної дипломатії», що мала на меті подолання «залізної завіси» між Заходом та країнами Східної Європи. Аналізується програма відвідин з обов'язковим переглядом оперних вистав, зокрема, у щойно відкритому після реконструкції Львівському театрі опери і балету. За допомогою

щоденникових записів встановлюється специфіка реакції гостей на реалії українського життя часів перестройки, а також на важливий для культурної дипломатії факт оперної репрезентації влади.

■ **Ключові слова:** музична україніка, Львівський театр опери та балету, культурна дипломатія доби перебудови.

Постановка проблеми. Розширення джерельної бази має особливе значення для історичної науки. Пошуки і введення у науковий обіг свідчень сучасників є важливим підґрунтям для формування уявлень про минуле. Втім перш, ніж знайдений матеріал увійде до історичних описів, він потребує певного опрацювання. А саме – верифікації викладеної інформації, визначення історико-культурного контексту та модусу суджень, порівняння із іншими наявними джерелами, уточнення змісту, нарешті, з'ясування – хто саме надає свідчення, який ступінь його включення у реальність, яка фіксується, якими інтенціями продиктовані його свідчення тощо.

Зрозуміло, що довіри варті свідчення учасників реальних подій, особливо тих, хто має можливість спостерігати їх ніби зовні, без особливих упереджень. Погляд «стороннього» здатний зафіксувати такі деталі, за якими відкриваються характерні ознаки буття і часу, що для занурених у життєвий перебіг осіб здебільшого проходять повз уваги.

Таким стороннім свідченням, що дозволило реконструювати недавнє минуле України, стали декілька сторінок із щоденника Алана Беннетта (Bennett, 1998), що відвідав СРСР у 1988 році. Вирішальним фактором для запрошення А. Беннетта у складі англійської делегації, напевне, стало його знання російської мови і успіх «шпигунських п'єс», дія яких розгорталася у Москві («The Old Cauntry», 1978; «An Englishman Abroad», 1983). Крім того, А. Беннетт багато років працював як журналіст у «Лондонському книжковому ревію» (London Review of Books), де були вперше надруковані його враження від поїздки під назвою «Десять днів, що мене шокували» (Bennett, 1988).

Заголовок – парафраз назви книги Джона Ріда «Десять днів, які шокували світ» (1919), – обіцяв сенсацію. Але у самому тексті, пердрукованому вже без «шокуючої» назви у книзі *Writing home* (Bennett,

1998) нічого особливо епатажного не було. Візит англійської делегації, судячи з нотаток А. Беннетта, пройшов у штатному режимі у відповідності до тих «технологій гостинності» щодо іноземців, які склалися у СРСР. Про реакцію західних гостей і піде мова.

Мета дослідження полягає у введенні до наукового обігу свідчень, які дозволяють висвітлити події недавнього минулого крізь призму сприйняття їх безпосередніх учасників, а також на конкретному прикладі визначити «технології гостинності», що використовувалися для прийому іноземних діячів культури в СРСР часів «перестройки».

Виклад основного матеріалу. Аналіз публікацій за темою. Ознайомлення іноземних гостей із культурним життям СРСР мало чіткий регламент. З перших років існування советська влада приділяла особливу увагу формуванню свого міжнародного іміджу засобами «культурної дипломатії». Про «культурний наступ» на Захід вперше почали писати у період «відлиги». У 1960 році Фредерик Баргхорн (Frederick Barghoorn, 1911–1991) у книзі «The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy» (1960) вперше дав наукову оцінку цій практиці. Зворотній бік цього процесу був висвітлений у 1981 році Полом Холландером (Paul Hollander, 1932–2019) у книзі «Політичні пілігрими: Західні інтелектуали у пошуках добро-го суспільства». Автор проаналізував спрямовану на створення позитивного іміджу тоталітарної системи «технологію гостинності». П. Холландер писав: «Мета маніпуляцій (техніки гостинності), спрямованих на гостей з-за кордону, завжди була одна. Дії ці втілювали ленінський принцип: “ідеї – це зброя”. Позитивне враження від советської системи, яке складалося (при безпосередньому сприйнятті хазяїв) у закордонних візитерів, чії думки влада вважала важливими – суспільних діячів, письменників, політиків, бізнесменів – служило зброєю в ідеологічній боротьбі. Припускалося, що добре враження (і схильності, яке воно усугубляло та закріплювало), буде мати вплив на переконання, настанови і дії відомих персон, а загалом буде сприяти узаконюванню системи перед світовим загалом. Переконання мандрівників, – сподівалася советська влада, – навіть могли би вплинути на певні аспекти політики Заходу стосовно СРСР» (Hollander, 1981: 15).

Офіційний прийом закордонних гостей в СРСР ретельно готувався і планувався у відповідності до значущості персони. П. Холландер визначає дві складові цієї підготовки: перша – маскування реальності, контроль над тим, що буде бачити візитер, друга – «спосіб поводження з ним». З одного боку, його забезпечували звичним комфортом, з іншого – задовольняли його духовні запити» (Hollander, 1981: 16).

Останнє було особливо важливим. Як зауважив Майкл Девід-Фокс – автор книги «Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union 1921–1941» (David-Fox, 2014), практично будь-який інтелектуал мав свою завітну мрію або болючу проблему: «від проблем праці до кооперації або емансипації жінок, від сексуальної революції до національного питання, від сильного лідера до передової партії». І «широка основа самої суті советського міфу» дозволяла «при численних наріканнях і негативних реакціях» запропонувати ґрунт для укорінення завітних прагнень» (David-Fox, 2014). Як саме це відбувалося наприкінці 1980-х, засвідчив Алан Беннетт.

Щоденникова проза є самостійною художньою формою. При позірній документальності щоденник – певний артефакт, що виходить з майстерні автора, який опікується своїм іміджем, ніби «говорить на запис», позуючи для прихованої камери. Заповнюючи рядок за рядком білі аркуші щоденника, митець фіксує конкретний життєвий текст (події, зустрічі, враження, думки, споглядання), разом з тим визначає власне існування перед уявним читачем.

Адресатом щоденників Алана Беннетта (1934) – відомого англійського письменника, драматурга, актора і журналіста, як зізнається він сам, була горезвісна Міс Шеферд (Miss Shepherd) – безпритульна жінка, яка влаштувала собі помешкання у старому фургоні на подвір'ї письменника (Bennett, 1998: 134). Там вона прожила п'ятнадцять років і стала персонажем його оповідання, п'єси і знятої BBC films кінострічки «Леді у фургоні» («The Lady in the Van», 2015). Поруч з нею на кіноекрані з'являється і кінодвійник Алана Беннетта, точніше – «А. Беннетт-1» і «А. Беннетт-2» – «письменник» і «людина»: один – злий та сварливий, інший – врівноважений і спокійний. Вони постійно з'ясовують стосунки між собою, пояснюючи мотиви своєї поведінки. «Я веду свій щоденник про всяк випадок», – зізнається

перший, а другий – вже у реальному житті знаходить «випадок» його оприлюднити.

Фрагменти щоденника, початок якого датується 1980 роком, виходили друком у журналі «London Review of Books» і згодом утворили окремих підрозділ автобіографічної книги «Writing Home» (memoir & essays), що з 1994 року неодноразово доповнювалася і перевидавалася (Bennett, 1998).

Стосовно спогадів та есе назва книги цілком зрозуміла: «*написане вдома*», але якщо погортати сторінки щоденника, то виявиться, що багато в ньому було занотоване у подорожах. Так, датовані 10–20 травня 1988 року сторінки свого щоденника Алан Беннетт записав у СРСР і, зокрема, у Львові. Саме львівські враження хотілось би прокоментувати у цій статті.

Візит був організований товариством «Велика Британія – СРСР». До складу англійської делегації також увійшли письменники: Пол Бейлі, Христопфер Хоуп, Тімоті Моу (який писав для «Boxing News»), поет Крег Рейн (його дружиною була племінниця Бориса Пастернака, дочка його молодшої сестри) і драматург Сью Таунсенд, відомий як автор книг, написаних не без іронії від імені підлітка Ендрю Моля. Гостей супроводжував журналіст ВВС Мелвін Брегг.

Подорожні нотатки А. Беннета дещо нагадують «звіт про відрядження», який легко виокремити і надрукувати у часописі. Розповідь звучала невимушено і нагадувала своїм іронічним тоном прозу великого співвітчизника гостей Л. Стерна. Втім також відчувалася і добра поінформованість автора про сучасний стан країни, куди він завітав.

«*Я мав багато передчуттів стосовно поїздки. Особливо стосовно комфорту існування. Цікаво, наприклад, чи добралися росіяни до мінеральної води?*»¹, – писав Беннет, явно натякаючи на антиалкогольну компанію часів *перестройки*. У свій щоденник А. Беннетт пише це слово як вимовляється, лиш додає у бездоганно транскрибовану назву загрозове ричання чотирьох «р» – *Perrierstroika* (Bennett, 1998: 232).

До регламенту візиту входила демонстрація успіхів національної політики. Тому перебування у Москві, паломництво до символічних

¹ Цитати з книги А. Беннета подані у перекладі автора статті.

«місць пам'яті» доповнювалося і поїздкою в інші республіки. Цього разу англійську делегацію запросили до України. Зрозуміло, що шлях іноземних гостей обходив у травні 1988 року Київ. Адже Європа добре знала *«про тополиний пух упереміш зі смертельним радіоактивним пилом»* (Андрухович, 2016). Високу функцію репрезентування України у панорамі советської культури мав виконати Львів.

Дві години літаком Аерофлоту – із готелю «Україна» – сталінської висотки, що нагадала А. Беннетту жахливі будівлі Нью-Йорка в районі Центрального парку, гості потрапляють в Україну реальну. А. Беннетт відразу зорієнтувався у регіональній специфіці, він записав у свій щоденник: *«Фесричне місто із незруйнованою з 17–18 століть космополітичною архітектурою, що наближається до Півночі Європи та Австрії»* (Bennett, 1998: 240). І далі загальне місце з путівника, але із зовсім нетиповим для радянської ідеології акцентом: *«Місто було польським до 1939 року, коли прийшли росіяни після нацистсько-радянського пакту. І зараз Львів – центр українського націоналізму»* (Bennett, 1998: 240).

На зустрічі з представниками міського відділення Спілки письменників мова йшла про контакти з українськими експатріантами, що живуть частково у Канаді. *«Ми спілкувалися з кремезним дуже іронічним чоловіком, який пригощав нас кавою і розповів про те, як він був з візитом у Вінніпезі. Я подумав, що він також може відвідати українську колонію поблизу Данді²»* (Bennett, 1998: 241).

Серед львів'ян гостей вразила особистість *«франкомовної української жінки»* (Bennett, 1998: 242). Ім'я її А. Беннетт не називає: *«Вона – шістдесяти років, але шикарно вдягнута майже як справжня французька. Її робота – переклад дозволених романів французькою мовою. Дозвіл мав свої обмеження, оскільки вона була засуджена на десять років таборів у Магадані. Коли офіційні інстанції приймали її переклад, то вона не повинна говорити про табір, а вказувати: дець там далеко. Я не впевнений, що цензура добровільна... Вона ніяковіла в атмосфері кардинальних дискусій, хоч і визнавала їх доцільність»* (Bennett, 1998: 242).

² *Dundee* – місто у Шотландії. А ім'я представника Спілки письменників регіону встановити не вдалося.

У цьому епізоді мова йшла про Жінет Максимович (1929–1995), яка володіла шістьма мовами і викладала іноземну мову у Львівській консерваторії. Раніше вона жила з батьками у Франції, але після закінчення Другої світової війни вирішила з університетської лави повернутися на Батьківщину. Тут її чекала «хвиля» репресій – арешт, ґрати, каторга. Як перекладач Жінет Максимович входила до складу Спілки письменників (її творчий доробок складає більше двадцяти французьких перекладів творів українських письменників) і таким чином вона мала можливість спілкування на офіційних заходах з іноземними гостями (Петренко, 2012).

У щоденниках А. Беннетта домінує погляд на львівське середовище як на особливу екзотичну культуру, об'єкт етнографічного дослідження. *«Львів наповнений церквами – католицькими, православними, уніатськими, і всі вони були заповнені у четвер зранку, тому що це був день Вознесіння Господня. Сюю і я увійшли до храму. Жінки стояли на колінах не тільки у вільних місцях перед вівтарем, але й у проходах напроти колон... Ми були молодші за більшість прихожан і старі бабці люб'язно, при умові, що все це для нас бумба-юмба, поясняли, що таке Вознесіння та П'ятидесятниця. Одна досить похилого віку жінка звернулася до мене із зауваженням, що я не повинен сидіти, коли в мене такі ноги. Сюю встав після цієї атаки і почав співати, після чого присмна бабця перетворилася на стару відьму і виставила нас за колону у порядку продовження уроку»* (Bennett, 1998: 241).

Такий запал збентежив іноземців, які відчули в цьому прояв польського духу, що складався *«з рівних часток політичної та релігійної свободи, залишаючись не надто демократичним і дуже антисемітським. Ми запитали нашого гіда, де у місті синагога. Він довго думав і сказав, що вона десь має бути. У подальшому на це питання – знизували плечима. Пізніше ми довідалися, що під час війни у передмістях Львова був великий концентраційний табір»* (Bennett, 1998: 241). Напевне, мався на увазі Янівський концтабір для знищення єврейського населення.

Семіотика побутової поведінки мешканців міста була зафіксована на сторінках щоденника як альтернатива советській закритій ментальності. На тлі тоталітарної системи у Львові дивувала велика кількість

кафе. А. Беннетт записав: у Львові «більше їжі, продуктів у магазинах, ніж у Москві, і ввечері у місті – італійська атмосфера, прогулянки вулицями та площами. У парку сидять старі чоловіки, грають у шахи, доміно» (Bennett, 1998: 242). Скрута з пивом у Москві, де цей напій можна було купити лише у «валютних магазинах», вимусила потурбуватися заздалегідь про його запаси, проте – марно. А вже збираючи свою валізу до Москви, А. Беннетт відчув себе як «футбольний вболівальник, забезпечений належною дозою банок Хайнеке и Руштулут» (Bennett, 1998: 243).

Центральним заходом у програмі візиту було відвідання Львівської опери. Наприкінці 1970-х театр був закритий на реставрацію. Оновлений театр відкрився лише у 1984 році. Проте гості не оцінили, а швидше навіть не помітили оновлення.

Вистава «Запорожець за Дунаєм», яку було запропоновано переглянути, – четверта в історії театру постановка цього знакового для української культури твору. А. Беннетт визначив його стильовий напрям як «епічний український націоналізм» (Bennett, 1998: 242). Опера С. Гулака-Артемовського входила в обов'язковий відсоток показу української класики в репертуарі. Її прем'єра відбулася за рік до візиту 18 липня 1987 року. Диригентом-постановником був молодий музикант, учень М. Ф. Колесси Михайло Дутчак. «Запорожець» був його першою самостійною постановкою. Більш досвідчений режисер В. Дубравський та художник-початківець Т. Риндзак працювали у межах традиційного етнографізму. «Ця проста історія представляється раз на місяць трупю і високо оцінюється аудиторією, яка зосереджує на ній всі свої надії. Та оркестр явно нудьгував при виконанні, відкрите читання газет і гучні балачки під час розмовних пасажів. Несподівано голуб потрапляє у пастку проти скла. Хор жваво обговорює подію і в той час, коли співає, крок за кроком наближається до авансцени, щоб подивитися на джерело порушення» (Bennett, 1998: 242).

За свідченням Оксани Паламарчук (2007) – авторки нарису з історії Львівського театру опери та балету, це були не найкращі часи для трупи. Не всі вистави гідно пережили час ремонту та пристосування до сценічних майданчиків будинків культури Львівської облас-

ті. А здійснені після реставрації вистави, за виключенням «Отелло», не відповідали вимогам сучасної естетики. Втім це Алан Беннетт замовчує. Навпаки він звертає увагу на ентузіазм публіки, яка десятихвилинною овацією вітала виконавців.

Висновки. Попри чітко відпрацьовані «технології гостинності», їх формалізовані коди А. Беннетт – людина і письменник – на сторінках свого щоденника відтворив («майже правдиво») своє коротке перебування у Львові, зафіксувавши театральну природу того життєтворчого перформансу, який розгортався тут у напружених колізіях між офіційною риторикою і живою реальністю.

Опера сама по собі мало цікавила А. Беннетта, проте він добре усвідомив, яке виключне значення надавалося організаторами поїздки факту відвідування оперного театру. Як «об'єкт показу» іноземцям опера служила, насамперед, доказом «культурності» країни, свідченням того, що тут зберігається краще з культурної спадщини минулого. Разом з тим у системі «культурної дипломатії» оперний топос функціонував як естетична репрезентація влади, «вища правда» про неї. Оперна репрезентація існувала як самодостатнє завершене у собі явище, яке свідчило про присутність вищого сенсу у реальному світі.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрухович, Ю. (2016). *Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики*. Retrieved from <http://185.65.246.38/java-book/book/2917038>
- Паламарчук, О. (2007). *Музичні вистави Львівських театрів (1776–2001)*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 448.
- Петренко, М. (2012). Львів'янка з паризьким шармом. Retrieved from https://zaxid.net/lvivyanka_z_parizkim_sharmom_n1248074
- Barghoorn, F. (1960). *The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*. Princeton; N. J.: Princeton University Press, 353.
- Bennett, A. (1988). Ten Days that Shook Me. *London Review of Books*. 1988. Vol. 10, 16, 15 September.
- Bennett, A. (1998). *Diaries 1980–1995. Bennett A. Writing Home*. London; Boston: Faber and Faber, 131–310.

- David-Fox, M. (2014). *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union*. NY: Oxford University Press. Retrieved from <https://coollib.xyz/b/372705/read>
- The Lady in the Van (2015). BBC Films. Retrieved from <https://www.bbc.co.uk/bbcfilm/films/the-lady-in-the-van>
- Hollander P. (1981) *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978*. New York: Oxford University Press, 524.

Irina Drach

Dr. habil. in Art Studies, Full Professor,
Professor at the Ukrainian and Foreign Music History Department,
Kharkiv I. P. Kotlyarevsky National University of Arts;
e-mail: drach.irina2016@gmail.com
ORCID 0000-0003-2089-9570

LVIV MUSICAL IMPRESSIONS ON THE PAGES OF A. BENNETT'S DIARY

Background. Objectives and methodology of the research. *The article contains a commentary to the separate pages of A. Bennett's diaries, in which the impressions of the famous English writer, playwright, actor and journalist from visiting the cities of Moscow, Orel and Lviv were recorded in May 1988. This trip took place at the invitation of the Writers' Union of the USSR. As part of the British delegation, A. Bennett carried out a mission of "cultural diplomacy", whose goal was to open the "Iron Curtain" between the West and the countries of Eastern Europe. The program of the visit of the foreign delegation is analyzed, in particular, visits to opera performances (at the Bolshoi Theater – "Werther" by J. Massenet, at the Lviv Opera and Ballet Theater – «The Ukrainian Cossack beyond the Danube» by S. Gulak-Artemovsky). The purpose of this article is to introduce into the scientific circulation the evidence that allows illuminating the events of the recent past through the prism of the perception of their immediate participants. Another task of this article is to determine the pragmatics of "hospitality" and its operatic component in the conditions of the Soviet system on a concrete example. In addition, the article establishes, with the help of diary notes, the specifics of the guests' reaction to the realities of Ukrainian life during*

the “Perestroika” period and to the fact that opera represents power, which is essential for cultural diplomacy.

The research is based on diary prose, which was originally prepared for publication in a literary journal. This determined the appropriate mode of expression and set the choice of illuminated objects. The descriptive-evaluative narrative appeals to real places and persons. So, the author tries to achieve the effect of documentary. At the same time, there is a noticeable tendency to create a slightly entertaining text that should interest the average reader and meet his expectations.

Research results. This material made it possible to supplement with interesting facts the practice of cultural diplomacy that was established in the USSR, which was covered by the Western researchers, for example F. Barghoorn (1960), P. Hollander (1981), M. David-Fox (2011). In addition, the analysis of this evidence made it possible to introduce into scientific use not only the events, but also the attitude of foreign guests towards them. This is important for historiography and reconstruction of the recent past. The events, mentioned in the text of the evidence, acquire an outside view. The words of the “outsider” become comparative frame through which it is possible to comprehend what happened, freely from the obsessive rhetoric of the perestroika time. According to Bennett, in 1988 the protective function of the totalitarian system came into conflict with the new trend of the time. The imprint of stagnation and decline, even decomposition, but not the sense of purpose and optimism, which P. Hollander described as the “stigma of these countries”, also affected the “window” of Soviet reality, where obvious cracks of loud self-disclosures appeared. The mandatory program of the visit included meeting with colleagues. With the help of diary, the specific reaction of the guests is set to the fact why an opera self-representation was so important for the «Soviet side». The pages of Bennett’s diaries showed attention to everyday details. The writer was able to create not an image of faceless mass, but the vivid portraits of his contemporaries and capture his experience of meeting a different reality.

Conclusions. A. Bennett – a man and a writer – recreated his short stay in Lviv, capturing the theatrical nature of the life-giving performance that unfolded here in the tense collisions between official rhetoric and living reality. The opera itself was of little interest to A. Bennett, but he was well aware of the exceptional importance attached by the organizers of the trip to the fact of visiting the opera house. As an “object of showing” to foreigners, the opera served, first of all, as

a proof of the “culture” of the country, a proof that the cultural heritage of the past is better preserved here. At the same time, in the system of “cultural diplomacy” the opera topos functioned as an aesthetic representation of power, the “higher truth” about it. Opera representation existed as a self-sufficient complete phenomenon, which testified to the presence of higher meanings in the real world.

■ **Key words:** *opera theater, musical ukrainika, perestroika cultural diplomacy.*

REFERENCES

- Andrukhovich, Y. (2016). Lexicon of intimate cities. An arbitrary textbook on geopoetics and cosmopolitanism [Lexicon of intimate cities. An arbitrary textbook on geopoetics and cosmopolitanism]. Retrieved from <http://185.65.246.38/java-book/book/2917038> [in Ukrainian].
- Palamarchuc, O. (2007). *Musical performances of Lviv theaters [Musical performances of Lviv theaters] (1776–2001)*. Lviv: LNU, 448 [in Ukrainian].
- Petrenko, M. (2012). A Lviv woman with Parisian charm [A Lviv woman with Parisian charm]. Retrieved from https://zaxid.net/lvivyanka_z_parizkim_sharmom_n1248074 [in Ukrainian].
- Barghoorn, F. (1960). *The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*. Princeton; N. J.: Princeton University Press, 353 [in English].
- Bennett, A. (1988) Ten Days that Shook Me. London: *Review of Books*. 1988. Vol. 10. № 16. 15 September [in English].
- Bennett, A. *Diaries 1980–1995. Bennett A. Writing Home*. London; Boston: Faber and Faber, 1998, 131–310 [in English].
- David-Fox, M. (2014). *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union*. NY: Oxford University Press. Retrieved from <https://coollib.xyz/b/372705/read> [in English].
- Hollander, P. (1981). *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978*. New York: Oxford University Press, 524 [in English].
- The Lady in the Van (2015). BBC Films. Retrieved from <https://www.bbc.co.uk/bbcfilm/films/the-lady-in-the-van> [in English].

Стаття надійшла до редакції 15 січня 2021 року.